

URUK

WAAR DE
BESCHAVING BEGON

MJ van Hagen

URUK

Waar de beschaving begon

Boekcode: 269-1URUK

Gebruik de boekcode op **www.rinusvanhagen.nl** en ontvang korting op mijn betaalde cursussen. Zo kun je na het lezen van het boek je kennismaking met Mesopotamië, het spijkerschrift en de oude talen verder verdiepen.

Copyright © 2026 MJ van Hagen

Auteur: MJ van Hagen

Website: <https://rinusvanhagen.nl>

Uitgever: Historisch Onderzoek

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden op copyright van fotomateriaal te achterhalen. Zij die desondanks menen aanspraak te kunnen maken op deze rechten, verzoeken wij contact met ons op te nemen.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, door middel van druk, fotokopieën, geautomatiseerde gegevensbestanden of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

INHOUD

Voorwoord	6
De oorsprong en ontwikkeling van Uruk.....	27
De Urukperiode — de geboorte van een nieuwe stedelijke wereld.....	38
Zuid-Mesopotamië — landschap, landbouw en de groei van de stedelijke wereld.....	51
Uruk — de monumentale stad.....	63
Andere centra in Zuid-Mesopotamië	75
Van Zuid-Mesopotamië naar de verre Urukwereld .	87
Tell Brak en de Khaburvallei	101
Zuidoost-Anatolië — aan de noordelijke grens van de Urukwereld	114
De Urukexpansie — een wereld van verbindingen en culturele verandering.....	125
Technologie en economie: de materiele basis van de Urukwereld	141
Wol, textiel en de economische organisatie van de Urukwereld	156
Aardewerk, standaardisering en massaproductie	162
Metallurgie, grondstoffen en langeafstandshandel .	168
Architectuur, stedelijke ruimte en sociale verandering	173
Transport, het wiel, de ezel en de rivieren.....	180
Handel, grondstoffen en de verbinding van de Urukwereld	186
Staatsvorming en de stedelijke revolutie.....	192

Macht, sociale ongelijkheid en de ordening van de samenleving.....	203
Symbolische technologie, administratie en het ontstaan van het schrift.....	214
Schrift, symboliek en de nieuwe mentale wereld van Uruk.....	226
De weg naar het schrift: van tokens naar proto-spijkerschrift	236
De eerste geschreven tekens: Uruk IV en Uruk III.....	244
Het schrift als product van de stedelijke samenleving	252
Susa en het ontstaan van een eigen schrifttraditie in Iran.....	262
De verspreiding van het proto-spijkerschrift en de materiële wereld van de administratie.....	269
De ontdekking van het proto-spijkerschrift en de geschiedenis van het onderzoek	278
Het begrijpen van het proto-spijkerschrift	286
Klei, riet en de materiële vorm van het oudste schrift	295
Het proto-spijkerschrift als administratief systeem	302
De lexicale lijsten en het ordenen van de wereld.....	311
De vorm en ordening van het proto-spijkerschrift	319
Proto-spijkerschrift: schrift, geheugen en taal.....	327
Kunst, beeld en macht in de Urukperiode	335
Religie, goden en heilige ruimte in de Urukperiode.....	345
De Urukwereld aan de randen: de Levant, Egypte en de Perzische Golf.....	355

De groei van Uruk en de geschiedenis van het archeologisch onderzoek.....	365
Uruk als centrum van schrift en administratie	374
Kunst, beeld en religieuze betekenis in Uruk.....	382
De eerste narratieve voorstellingen: de Uruk-Trog en de Warka-vaas.....	389
Het Masker van Warka — het menselijk gezicht in de kunst van Uruk.....	397
De cilinderzegel — beeld, identiteit en administratie	404
De tempelarchitectuur van Uruk	412
De monumentale architectuur van Eanna en het Anudistrict	420
De koningen van Uruk en de vorming van het historische geheugen	429
Index.....	440
Literatuurlijst	451
notities	467

VOORWOORD

Er zijn plaatsen die in de geschiedenis van de mensheid een bijzondere betekenis hebben gekregen omdat zij het toneel waren van belangrijke gebeurtenissen. Er zijn ook plaatsen die belangrijker zijn omdat zij ons in staat stellen te begrijpen hoe fundamentele veranderingen in de menselijke samenleving tot stand kwamen. **Uruk behoort tot deze laatste categorie.** De ruïnes van de stad, tegenwoordig bekend als Warka in het zuiden van Irak, vertegenwoordigen niet alleen een van de oudste grote stedelijke centra van Mesopotamië, maar vormen tevens een van de belangrijkste archeologische vensters op de overgang van dorpsgemeenschappen naar complexe stedelijke samenlevingen.

Wanneer wij Uruk bestuderen, bestuderen wij daarom meer dan een oude stad. Wij onderzoeken een fundamentele fase in de culturele geschiedenis van de mensheid: het moment waarop bewoning, economie, religie, bestuur, arbeid, architectuur, beeldcultuur en uiteindelijk schrift steeds nauwer met elkaar verbonden raakten. Uruk maakt zichtbaar hoe een samenleving in enkele eeuwen fundamenteel kon veranderen. De stad ontstond niet plotseling en evenmin kan haar ontwikkeling aan één enkele uitvinding of gebeurtenis worden toegeschreven. Zij was het resultaat van een langdurig proces waarin demografische groei, economische organisatie, religieuze instellingen, regionale uitwisseling, technologische innovatie en veranderende vormen van sociale organisatie elkaar versterkten.

Het belang van Uruk ligt dan ook niet uitsluitend in haar ouderdom. Het is juist de **samenhang van verschillende culturele ontwikkelingen** die de stad zo uitzonderlijk maakt.

Een stad aan het begin van de stedelijke geschiedenis

Uruk wordt doorgaans beschouwd als de type-site van de zogenoemde **Urukperiode**, een archeologische periode die in grote lijnen wordt gedateerd in het vierde millennium v.Chr. De chronologie van deze periode is gebaseerd op archeologische, stratigrafische en materiële gegevens en kent regionale variaties. Het is daarom noodzakelijk voorzichtig te zijn met scherpe jaartallen wanneer wij processen beschrijven die zich over vele generaties voltrokken.

In het zuiden van Mesopotamië voltrok zich gedurende het vierde millennium v.Chr. een ontwikkeling die in haar gevolgen moeilijk te overschatten is.

Nederzettingen werden groter en organisatorisch complexer. Monumentale gebouwen kregen een steeds belangrijkere plaats in het stedelijke landschap. Productie en distributie werden op grotere schaal georganiseerd. Administratieve technieken ontwikkelden zich. Specialisatie van arbeid nam toe.

Langeafstandshandel verbond verschillende regio's met elkaar. Tegelijkertijd ontstonden nieuwe manieren om economische en sociale informatie vast te leggen.

Uruk vormt binnen dit proces een uitzonderlijk rijke casus.

De stad groeide uit tot een omvangrijk stedelijk centrum met monumentale architectuur en een complexe institutionele economie. Archeologen hebben in Uruk onder meer grote tempelcomplexen, administratieve gebouwen, opslagruimten, woongebieden en grote hoeveelheden administratieve documenten aangetroffen. De materiële resten laten zien dat het stedelijke leven niet uitsluitend rond individuele huishoudens was georganiseerd. Institutionele organisaties speelden een belangrijke rol bij productie, opslag, distributie en administratie.

Daarmee opent Uruk een fundamentele vraag die door het gehele onderzoek naar vroege steden heen loopt:

Wat maakt een nederzetting tot een stad?

Het antwoord kan niet eenvoudig worden gezocht in inwoneraantallen. Een grote nederzetting is niet noodzakelijk een stad in sociaal-historische zin. Stedelijkheid omvat ook institutionele structuren, economische specialisatie, ruimtelijke ordening, sociale differentiatie, monumentale architectuur en vormen van bestuur en administratie. Uruk is juist interessant omdat veel van deze elementen hier gelijktijdig zichtbaar worden.

De stad moet daarom niet worden opgevat als een reeds volledig ontwikkeld model van de latere Mesopotamische stad. Uruk bevond zich zelf midden in een proces van verandering. De instellingen, sociale verhoudingen en administratieve technieken die later kenmerkend zouden worden voor Mesopotamische stedelijke samenlevingen waren in deze periode nog in ontwikkeling.

Het landschap van Zuid-Mesopotamië

De geschiedenis van Uruk kan niet los worden gezien van het landschap waarin de stad ontstond.

Zuid-Mesopotamië bestond uit een uitgestrekt alluviaal landschap dat door de rivieren de Eufraat en de Tigris werd gevormd. Het landschap was vruchtbaar, maar kende tegelijkertijd aanzienlijke beperkingen. Natuurlijke steen, hout en metalen waren in de zuidelijke alluviale vlakte relatief schaars. Daartegenover stonden klei, riet en water als overvloedige natuurlijke hulpbronnen.

Deze ecologische omstandigheden hadden verstrekende culturele gevolgen.

Klei werd gebruikt voor architectuur, aardewerk en uiteindelijk ook voor schrift. Riet werd toegepast voor constructies, manden, boten en werktuigen. Water

vormde niet alleen een voorwaarde voor landbouw, maar ook een belangrijk onderdeel van transport en regionale communicatie.

Irrigatielandbouw maakte een hoge voedselproductie mogelijk, maar vereiste tevens samenwerking, planning en onderhoud. Het zou echter te eenvoudig zijn om hieruit rechtstreeks een bureaucratische staat af te leiden. De relatie tussen irrigatie, sociale organisatie en staatsvorming is complex en onderwerp van langdurig wetenschappelijk debat.

Wat wel duidelijk wordt, is dat de ontwikkeling van Zuid-Mesopotamië niet kan worden begrepen zonder aandacht voor de wisselwerking tussen **milieu en menselijke organisatie**.

Uruk was geen geïsoleerde stad die zich onafhankelijk van haar omgeving ontwikkelde. De stad maakte deel uit van een netwerk van nederzettingen, landbouwgebieden, waterwegen en regionale handelsverbindingen. De stedelijke economie was afhankelijk van het omliggende landschap, terwijl de groei van de stad op haar beurt het landschap en de sociale organisatie ervan veranderde.

Uruk en de ontwikkeling van het schrift

Voor de studie van de menselijke cultuurgeschiedenis heeft Uruk nog een andere betekenis die nauwelijks kan worden overschat: de stad is nauw verbonden met de vroegste ontwikkeling van het **schrift in Mesopotamië**.

De oudste kleitabletten uit Uruk behoren tot de belangrijkste bronnen voor onze kennis van het ontstaan van schriftelijke administratie. Deze vroege documenten zijn nog geen teksten zoals wij die uit latere perioden kennen. Zij bestaan voor een belangrijk deel uit administratieve registraties waarin goederen, aantallen, personen, instellingen en economische transacties werden vastgelegd.

Juist daarom zijn zij zo belangrijk.

Het schrift ontstond niet in de eerste plaats om literatuur te schrijven. De vroegste administratieve documenten laten zien dat schrift verbonden was met de behoefte om informatie op een duurzame en reproduceerbare manier vast te leggen. Het schrift maakte het mogelijk om hoeveelheden goederen, arbeidskrachten en andere administratieve gegevens te registreren en daarmee de complexiteit van economische organisaties beter beheersbaar te maken.

De eerste tekens waren bovendien geen volledig ontwikkeld taalschrift in de latere betekenis van het woord. Het systeem bestond uit een combinatie van tekens en conventies waarmee informatie werd gecodeerd. In de loop van de eeuwen veranderde dit systeem ingrijpend. Tekens kregen meer fonetische functies, grammaticale informatie kon worden weergegeven en uiteindelijk ontstond een schrift waarmee volledige teksten konden worden geformuleerd.

Hier ligt een van de meest fascinerende aspecten van Uruk.

Het schrift werd niet zomaar uitgevonden; het ontwikkelde zich.

De geschiedenis van het Mesopotamische schrift is daarom geen verhaal van één moment waarop iemand besloot een schrift te creëren. Het is een geschiedenis van experimenteren, standaardiseren, aanpassen en uitbreiden. De kleitabletten uit Uruk vormen daarvan een van de vroegste materiële getuigenissen.

Voor een cultuurhistoricus zijn deze documenten bijzonder waardevol omdat zij ons confronteren met een samenleving die haar werkelijkheid steeds meer door middel van tekens organiseerde.

Een kleitablet met enkele tekens kan op het eerste gezicht weinig spectaculair lijken. Toch

vertegenwoordigt zo'n tablet een ingrijpende verandering in de menselijke omgang met informatie. Wat eerder afhankelijk was van geheugen, mondelinge overdracht, materiële representaties of tijdelijke administratieve hulpmiddelen, kon nu worden vastgelegd in klei.

Daarmee veranderde niet alleen de administratie.

Het veranderde uiteindelijk ook de manier waarop kennis, macht en herinnering konden functioneren.

Van beeld naar teken

De vroegste Urukteksten moeten bovendien worden bestudeerd binnen een bredere geschiedenis van beeldvorming en registratie.

De tekens die op de kleitabletten verschijnen, zijn niet los te zien van oudere tradities waarin hoeveelheden en objecten door middel van materiële en grafische middelen werden weergegeven. Het schrift ontwikkelde zich binnen een reeds bestaande cultuur van classificatie en administratie.

Dit maakt de overgang naar het schrift des te interessanter.

Een teken is nooit uitsluitend een afbeelding. Zodra een gemeenschap een bepaald grafisch teken volgens een conventie gebruikt, krijgt het teken een betekenis die verder kan gaan dan zijn oorspronkelijke visuele vorm. In de loop van de Mesopotamische schriftgeschiedenis werden tekens steeds abstracter en functioneerden zij in toenemende mate binnen een complex systeem van logografische en fonografische waarden.

Het latere spijkerschrift is daarom het resultaat van een zeer lange ontwikkeling.

De term **spijkerschrift** verwijst naar de karakteristieke wigvormige indrukken die met een rietstift in vochtige klei werden gedrukt. Die vorm ontstond uit een

specifieke schrijftechniek en veranderde in de loop der eeuwen. Het vroegste schrift uit Uruk ziet er bovendien anders uit dan het spijkerschrift van bijvoorbeeld het tweede of eerste millennium v.Chr.

Het is daarom methodologisch onjuist om de vroegste Urukteksten eenvoudigweg te behandelen alsof zij al hetzelfde schrift waren als het klassieke Mesopotamische spijkerschrift.

De ontwikkeling moet juist stap voor stap worden gevolgd.

Een wereld van instellingen

De archeologische en schriftelijke bronnen maken duidelijk dat Uruk een samenleving was waarin instellingen een centrale rol speelden.

Tempelcomplexen vormden belangrijke economische en religieuze centra. Zij waren niet uitsluitend plaatsen van cultus, maar maakten deel uit van bredere organisatorische structuren. Productie, opslag, arbeid en distributie konden met institutionele organisaties worden verbonden.

De tempel moet daarom niet uitsluitend worden begrepen als een religieus gebouw in moderne zin.

In het oude Mesopotamië waren religie, economie en politiek niet gescheiden domeinen zoals moderne samenlevingen die vaak onderscheiden. De instelling die religieuze functies vervulde kon tegelijkertijd beschikken over landbouwgrond, arbeidskrachten, goederen en administratieve capaciteit.

Deze institutionele verwevenheid is essentieel om de ontwikkeling van Uruk te begrijpen.

De monumentale architectuur die in de stad werd gebouwd, vertegenwoordigt bovendien een aanzienlijke mobilisatie van arbeid en materiaal. Grote gebouwen

waren niet slechts architectonische objecten; zij waren uitdrukking van organisatorische capaciteit.

Wie een monumentaal gebouw kon laten oprichten, beschikte over de mogelijkheid om mensen, materialen en tijd op grote schaal te coördineren.

Daarmee werd architectuur ook een vorm van sociale communicatie.

De bevolking van Uruk

Over de omvang van de bevolking van Uruk bestaan verschillende schattingen. Sommige reconstructies hebben voor de stad rond het einde van het vierde millennium v.Chr. een bevolking van vele tienduizenden voorgesteld. Nog hogere aantallen zijn soms genoemd wanneer ook de omliggende nederzettingen en het bredere stedelijke gebied worden meegerekend.

Dergelijke cijfers moeten echter met voorzichtigheid worden gebruikt.

Wij beschikken niet over een volkstelling uit het vierde millennium v.Chr. en evenmin over een volledige kaart waarop ieder huis en iedere inwoner kan worden geteld. Bevolkingsschattingen zijn gebaseerd op archeologische oppervlaktegegevens, bebouwingsdichtheid, vergelijkingen met andere nederzettingen en aannames over de gemiddelde huishoudgrootte.

Het is daarom wetenschappelijk verstandiger om niet één exact inwonertal als vaststaand feit te presenteren, maar de enorme schaal van de stedelijke ontwikkeling te benadrukken.

Zelfs wanneer de hoogste bevolkingsschattingen worden gerelativeerd, blijft de conclusie overeind: **Uruk behoorde tot de grootste stedelijke centra van haar tijd.**

Dat gegeven maakt de stad historisch uitzonderlijk.

Uruk als cultureel netwerk

De betekenis van Uruk reikte bovendien verder dan de fysieke grenzen van de stad.

Archeologische vondsten tonen aan dat kenmerken van de Urukcultuur in verschillende delen van Mesopotamië en daarbuiten voorkomen. Onderzoekers hebben gesproken over een zogenoemde **Uruk-expansie**: de verspreiding van bepaalde materiële, administratieve en architectonische kenmerken vanuit het zuiden van Mesopotamië naar andere regio's.

De interpretatie daarvan is onderwerp van intensief wetenschappelijk debat.

Sommige onderzoekers hebben hierin vormen van kolonisatie of economische expansie gezien. Andere interpretaties benadrukken lokale gemeenschappen die Mesopotamische technieken en culturele vormen selectief overnamen. Waarschijnlijk bestonden er verschillende mechanismen naast elkaar.

Juist dit debat laat zien waarom Uruk niet alleen als archeologische vindplaats, maar ook als historisch probleem van groot belang is.

De vraag is niet alleen:

Hoe groot was Uruk?

Maar ook:

Hoe kon een bepaalde stedelijke cultuur zich over grote afstanden verspreiden?

En nog belangrijker:

Waarom namen andere gemeenschappen bepaalde elementen over en andere niet?

Deze vragen brengen ons van de geschiedenis van één stad naar de geschiedenis van culturele interactie.

Uruk en de geboorte van sociale complexiteit

De opkomst van Uruk ging gepaard met een toenemende sociale differentiatie.

Wanneer productie op grotere schaal wordt georganiseerd, ontstaat behoefte aan verschillende vormen van arbeid en expertise. Boeren, ambachtslieden, bestuurders, arbeiders, priesters, handelaars en gespecialiseerde administratieve functionarissen konden verschillende rollen binnen de samenleving vervullen.

Ook hier moeten wij vermijden om latere sociale categorieën zonder meer terug te projecteren op het vierde millennium v.Chr.

De maatschappelijke structuur van Uruk was niet identiek aan die van de veel beter gedocumenteerde stadstaten van het derde millennium v.Chr. Onze terminologie — koning, priester, ambtenaar, arbeider, koopman — kan soms nuttig zijn, maar kan ook een vals gevoel van zekerheid creëren.

De bronnen zijn fragmentarisch.

Toch laten de administratieve documenten en archeologische contexten zien dat economische activiteiten steeds meer werden geregistreerd, georganiseerd en gestandaardiseerd. Dat wijst op een samenleving waarin informatiebeheer zelf een belangrijke maatschappelijke functie werd.

De opkomst van de schrijver moet tegen deze achtergrond worden begrepen.

De schriftgeleerde was uiteindelijk niet slechts iemand die tekens kon produceren. Schriftkennis betekende toegang tot een gespecialiseerd systeem van communicatie en administratie. In latere Mesopotamische samenlevingen zou deze kennis bovendien verbonden raken met literatuur, wetenschap, religie, recht en politieke macht.

De oorsprong van deze schriftcultuur ligt echter in een veel vroegere wereld.

Uruk staat aan het begin van deze ontwikkeling.

De stad van Gilgamesj

Geen enkele bespreking van Uruk kan uiteindelijk om **Gilgamesj** heen.

Volgens de Sumerische koninglijsten was Gilgamesj een koning van Uruk. In de latere Mesopotamische literaire traditie groeide hij uit tot een van de beroemdste figuren uit de oude wereld. Het Gilgamesj-epos, zoals wij dat kennen uit veel latere teksttradities, verbindt hem met thema's als koningschap, vriendschap, sterfelijkheid, roem en de grenzen van menselijke macht.

Maar hier is een belangrijk onderscheid noodzakelijk.

De Gilgamesj uit de literaire traditie kan niet zonder meer gelijkgesteld worden aan een historisch persoon over wie wij een volledig biografisch dossier bezitten.

De Sumerische koninglijsten zijn zelf complexe teksten met een eigen ideologische en literaire structuur. Zij kunnen niet als moderne historische kronieken worden gelezen. Tegelijkertijd zijn er aanwijzingen dat de naam Gilgamesj en zijn associatie met Uruk zeer oud zijn.

De historische vraag naar een mogelijke koning Gilgamesj en de literaire ontwikkeling van het Gilgamesj-personage moeten daarom van elkaar worden onderscheiden.

Juist dit onderscheid maakt het onderwerp interessanter.

Uruk is zowel een archeologische werkelijkheid als een plaats die in het collectieve geheugen van Mesopotamië een uitzonderlijke plaats kreeg. De stad werd verbonden met koningschap, heldendom en mythe. De herinnering aan Uruk bleef daardoor veel langer bestaan dan haar oorspronkelijke stedelijke bloeiperiodes.

De stad werd geschiedenis én herinnering.

Uruk na het vierde millennium v.Chr.

Het verhaal van Uruk eindigt bovendien niet met de Urukperiode.

De stad bleef gedurende duizenden jaren bestaan en onderging steeds nieuwe politieke, economische en culturele transformaties. Na de vroeg-dynastieke periode veranderde haar positie binnen het Mesopotamische politieke landschap. In verschillende latere perioden beleefde Uruk nieuwe fasen van economische, religieuze en stedelijke activiteit.

De stad was onder meer van betekenis tijdens de perioden van Isin en Larsa, het eerste millennium v.Chr. en de Achaemenidische, Seleucidische en Parthische perioden.

Dit lange voortbestaan is van groot belang voor de interpretatie van Uruk.

Het zou een vergissing zijn om Uruk uitsluitend te behandelen als "de eerste stad" van het vierde millennium v.Chr. Uruk was een historische plaats die gedurende duizenden jaren veranderde. Iedere periode legde nieuwe lagen over de oudere stad heen.

De archeologische vindplaats die wij vandaag onderzoeken, is daardoor in feite een **samengestapelde geschiedenis**.

De Uruk van het vierde millennium v.Chr. ligt niet simpelweg onder de Uruk van het eerste millennium v.Chr. als een afgesloten tijdcapsule. Latere bewoners gebruikten dezelfde ruimte opnieuw, bouwden nieuwe monumenten, veranderden oude gebouwen en gaven betekenis aan een landschap dat al een zeer lange geschiedenis kende.

De ontdekking van Uruk

Ook de moderne geschiedenis van de site behoort tot het verhaal.

Europese onderzoekers begonnen in de negentiende eeuw belangstelling te krijgen voor de ruïnes van Zuid-Mesopotamië. William Kennett Loftus bezocht de site in 1849 en identificeerde haar met het antieke Erech,

waarna in de jaren daarna de eerste opgravingen plaatsvonden.

De systematische archeologische studie van Uruk kwam echter vooral in de twintigste eeuw tot grote ontwikkeling. Duitse expedities onderzochten de site gedurende vele decennia en brachten een uitzonderlijk omvangrijk archeologisch materiaal aan het licht.

Deze moderne onderzoeksgeschiedenis is niet slechts een voetnoot.

De manier waarop archeologen Uruk hebben opgegraven, beschreven en geïnterpreteerd, heeft mede bepaald hoe wij de stad vandaag begrijpen.

Archeologische interpretaties veranderen immers wanneer nieuwe technieken beschikbaar komen en wanneer oudere theoretische modellen worden herzien.

De geschiedenis van Uruk is daarom tegelijkertijd een geschiedenis van het oude Mesopotamië én een geschiedenis van de moderne wetenschap die probeert dat verleden te reconstrueren.

Een stad van klei

Misschien is er geen materiaal dat Uruk beter symboliseert dan **klei**.

Uit klei werden muren gebouwd. Klei vormde aardewerk. Uit klei werden administratieve documenten vervaardigd. In klei werden namen, hoeveelheden, goederen en uiteindelijk verhalen vastgelegd.

Dezelfde grondstof die deel uitmaakte van de architectuur van de stad werd daarmee ook het medium waarin haar administratie werd bewaard.

Dat heeft een paradoxaal gevolg.

Een groot deel van de oorspronkelijke materiële cultuur van Uruk is verdwenen. Organische materialen vergingen. Hout werd hergebruikt of verdween. Textiel

bleef slechts onder uitzonderlijke omstandigheden bewaard. Mensen verdwenen en gebouwen stortten in. Maar de kleitabletten bleven.

Daardoor weten wij soms meer over bepaalde administratieve processen dan over de mensen die deze processen uitvoerden.

Dit creëert een belangrijk probleem voor de historicus.

De bronnen die het best bewaard zijn gebleven, vertegenwoordigen niet noodzakelijk de onderwerpen die voor de oorspronkelijke bewoners het belangrijkste waren. Een kleitablet waarop een hoeveelheid graan wordt geregistreerd, kan voor ons een uiterst waardevol historisch document zijn, terwijl de schrijver het waarschijnlijk slechts als een praktisch administratief instrument beschouwde.

De historicus moet daarom leren lezen **tegen de bron in**.

Niet alleen wat staat er op het tablet?

Maar ook:

Waarom werd dit tablet gemaakt?

Wie maakte het?

Voor wie?

In welke institutionele context?

Welke informatie werd wel vastgelegd?

Welke informatie ontbreekt?

En welke sociale werkelijkheid gaat achter de administratieve formule schuil?

Dit soort vragen vormt de kern van een cultuurhistorische benadering van Uruk.

Uruk als laboratorium van de menselijke cultuur

Uruk kan worden beschouwd als een historisch laboratorium waarin verschillende ontwikkelingen die

later bepalend zouden worden voor complexe samenlevingen vroeg zichtbaar worden.

Stedelijkheid.

Administratie.

Specialisatie.

Monumentale architectuur.

Schrift.

Religieuze instellingen.

Economische organisatie.

Regionale netwerken.

Sociale differentiatie.

Culturele herinnering.

Geen van deze ontwikkelingen ontstond volledig in Uruk en geen ervan kan tot één oorzaak worden gereduceerd. Toch komen zij in deze stad op een uitzonderlijke manier samen.

Daarom heeft Uruk een plaats gekregen in vrijwel ieder groot debat over het ontstaan van steden en vroege staten.

Was Uruk de eerste stad?

Dat hangt af van de definitie van "stad" en van de manier waarop archeologische gegevens worden geïnterpreteerd.

Was Uruk de plaats waar het schrift werd uitgevonden?

De vroegste bekende kleitabletten zijn nauw met Uruk verbonden, maar de ontwikkeling van schrift moet worden begrepen als een proces dat voortbouwde op eerdere administratieve en symbolische tradities.

Was Uruk de geboorteplaats van beschaving?

Ook dat woord vraagt om voorzichtigheid. Beschaving is geen natuurwetenschappelijke categorie en

veronderstelt een bepaald historisch perspectief. Bovendien bestonden ook buiten Zuid-Mesopotamië complexe gemeenschappen en belangrijke culturele tradities.

Toch kunnen wij zonder overdrijving stellen dat Uruk een van de plaatsen was waar **een nieuwe vorm van stedelijke complexiteit op uitzonderlijke schaal zichtbaar werd.**

Dat is misschien een wetenschappelijk interessantere formulering dan het populaire idee dat "de beschaving hier begon".

Waarom Uruk vandaag nog belangrijk is

De studie van Uruk gaat uiteindelijk niet alleen over het verleden.

Zij raakt aan fundamentele vragen over de menselijke samenleving.

Waarom ontstaan steden?

Waarom gaan mensen samenwerken in steeds grotere organisatorische verbanden?

Waarom ontwikkelen samenlevingen administratieve systemen?

Wanneer wordt informatie een vorm van macht?

Waarom ontstaat schrift?

Hoe verandert schrift de manier waarop mensen hun wereld ordenen?

Hoe ontstaan sociale verschillen?

Welke rol spelen religieuze instellingen bij economische en politieke organisatie?

Hoe verspreiden culturele innovaties zich van de ene regio naar de andere?

En hoe blijven steden voortleven in het collectieve geheugen nadat hun oorspronkelijke politieke betekenis is verdwenen?

Uruk biedt op geen van deze vragen één eenvoudig antwoord. Juist daarom is de stad zo waardevol als historisch studieobject.

Zij laat ons geen lineaire vooruitgang zien van "primitief" naar "modern". Integendeel: de archeologische gegevens tonen een complexe samenleving waarin nieuwe technieken naast oudere tradities bestonden en waarin menselijke keuzes, ecologische omstandigheden en institutionele structuren elkaar voortdurend beïnvloedden.

De geschiedenis van Uruk is daarmee geen verhaal van onvermijdelijke vooruitgang.

Het is een geschiedenis van **mogelijkheden, keuzes en aanpassingen**.

Over dit boek

Dit boek wil Uruk daarom niet uitsluitend beschrijven als een archeologische vindplaats, maar benaderen als een **cultureel-historisch fenomeen**.

De verschillende hoofdstukken behandelen de stad vanuit meerdere perspectieven: haar geografische omgeving, haar archeologische ontwikkeling, de Urukperiode, de monumentale architectuur, religieuze instellingen, economie, handel, sociale organisatie, het ontstaan van schrift, de ontwikkeling van administratie, de figuur van Gilgamesj en de latere geschiedenis van de stad.

Daarbij staat steeds één uitgangspunt centraal: materiële resten, schriftelijke bronnen en latere tradities moeten binnen hun eigen historische context worden geïnterpreteerd.

Een administratieve kleitablet uit het vierde millennium v.Chr. is geen middeleeuws document. Een Sumerische koninglijst is geen moderne historische kroniek. Een Babylonische literaire tekst over Gilgamesj is geen rechtstreeks ooggetuigenverslag van het vierde millennium. Een archeologische reconstructie is evenmin hetzelfde als de oorspronkelijke stad.

Elke bron heeft haar eigen chronologie, functie en beperkingen.

Deze bronkritische benadering is noodzakelijk wanneer wij proberen de wereld van Uruk te reconstrueren.

Het doel van dit boek is daarom niet om alle onzekerheden weg te nemen. Integendeel. Een goede studie van het verleden moet ook laten zien **waar onze kennis ophoudt en waar interpretatie begint**.

Juist daar bevindt zich het wetenschappelijke gesprek.

Een laatste blik op Uruk

Wanneer men vandaag over de resten van Warka loopt, is het moeilijk zich voor te stellen dat hier duizenden jaren geleden een van de grootste stedelijke centra van de menselijke geschiedenis lag.

De gebouwen zijn grotendeels verdwenen.

De mensen zijn verdwenen.

De stemmen van de bewoners zijn verstomd.

Maar in de klei zijn sporen achtergebleven.

Een teken.

Een naam.

Een hoeveelheid graan.

Een lijst.

Een afbeelding.

Een afdruk van een zegel.

Een fragment van een gebouw.

Samen vormen deze ogenschijnlijk kleine resten de contouren van een samenleving die een enorme invloed heeft gehad op onze kennis van de vroege menselijke geschiedenis.

Uruk herinnert ons eraan dat beschaving niet uitsluitend bestaat uit monumenten en koningen. Zij bestaat ook uit administrateurs die goederen telden, arbeiders die muren bouwden, boeren die akkers bewerkten, ambachtslieden die voorwerpen vervaardigden, handelaren die goederen verplaatsten en schrijvers die tekens in natte klei drukten.

De geschiedenis van Uruk is daarmee uiteindelijk de geschiedenis van mensen.

Mensen die een landschap bewoonbaar maakten.

Mensen die samenwerkten.

Mensen die goederen verdeelden.

Mensen die gebouwen oprichtten.

Mensen die hun wereld begonnen vast te leggen in tekens.

En mensen die, zonder te kunnen voorzien welke gevolgen hun handelingen zouden hebben, de basis legden voor een schriftcultuur die duizenden jaren zou blijven bestaan.

Daarom is Uruk meer dan een ruïne.

Uruk is een van de plaatsen waar wij de overgang kunnen bestuderen van een wereld die grotendeels zonder schrift werd georganiseerd naar een wereld waarin informatie steeds vaker in tekens werd vastgelegd.

Het is de plaats waar stad, instelling, administratie en schrift in een nieuwe verhouding tot elkaar kwamen te staan.

Het is een van de vroegste grote hoofdstukken in de geschiedenis van de stedelijke samenleving.

En misschien is dat de belangrijkste reden om Uruk opnieuw te bestuderen.

Niet omdat hier eenvoudigweg "het begin van de beschaving" zou liggen, maar omdat de stad ons laat zien **hoe menselijke samenlevingen complexer werden — stap voor stap, generatie na generatie, teken na teken.**

Met Uruk begint daarom geen eenvoudig verhaal.

Het begint een onderzoek.

Een onderzoek naar de oorsprong van de stad.

Naar de ontwikkeling van het schrift.

Naar de organisatie van menselijke samenwerking.

En uiteindelijk naar een van de meest fundamentele vragen van de cultuurgeschiedenis:

hoe mensen erin slaagden een samenleving te creëren die groter, complexer en georganiseerder was dan alles wat eraan voorafging.

Uruk is een van de oudste plaatsen waar wij dat proces in uitzonderlijk detail kunnen proberen te reconstrueren.

En juist daarom blijft Uruk, duizenden jaren na haar ontstaan, een stad die ons iets te vertellen heeft.

Dit boek is geen strikt chronologisch geschiedenisboek, maar een **thematisch-chronologische cultuurgeschiedenis**. De ontwikkeling van Uruk wordt beschreven aan de hand van thema's als de opkomst van de stad, economie, macht, religie, administratie, schrift, handel en dagelijks leven. De chronologie blijft daarbij de historische ruggengraat.

Zo ontstaat niet alleen een verhaal over **wat er wanneer gebeurde**, maar vooral over **hoe en waarom in Uruk**

**een nieuwe vorm van menselijke samenleving
ontstond.** De archeologische resten en de oudste
kleitabletten vormen daarbij de belangrijkste bronnen.

DE OORSPRONG EN ONTWIKKELING VAN URUK

Volgens de **Sumerische Koningslijst** (*Sumerian King List*, SKL) was Uruk verbonden met de koning **Enmerkar**, die in de traditionele overlevering wordt beschouwd als een van de vroegste koningen van de stad. De historische waarde van de Koningslijst moet echter zorgvuldig worden beoordeeld. Het document is geen eigentijdse kroniek van de gebeurtenissen uit het vierde millennium v.Chr., maar een veel later samengestelde tekst waarin historische herinnering, politieke ideologie en literaire traditie met elkaar zijn verweven. De voorstelling van Enmerkar als een vroege koning van Uruk kan daarom niet zonder meer worden gebruikt als bewijs dat hij de historische stichter van de stad was.

De archeologische geschiedenis van Uruk is aanzienlijk ouder dan de geschreven tradities over haar koningen. De ontwikkeling van de stad moet worden gezocht in een langdurig proces van groei en samenvoeging van oudere nederzettingen in het zuiden van Mesopotamië. Binnen de archeologische chronologie wordt daarbij onderscheid gemaakt tussen verschillende fasen van de Urukperiode. De **Vroege Urukperiode**, die grofweg in het vierde millennium v.Chr. kan worden geplaatst, wordt gevolgd door de **Late Urukperiode**, waarin de stedelijke ontwikkeling een ongekende schaal bereikte.

De traditie rond Enmerkar is vooral bekend uit de Sumerische literatuur. In het epos **Enmerkar en de Heer van Aratta** wordt Enmerkar voorgesteld als koning van Uruk en wordt zijn relatie met de godin **Inanna** benadrukt. Volgens deze literaire traditie liet hij

voor Inanna het **Eanna-complex**, het "Huis van de Hemel", bouwen. De Sumerische naam *e₂-anna* — letterlijk "Huis van de Hemel" — wordt geschreven als

Van nederzetting naar stad

Archeologisch gezien ontstond Uruk niet als een volledig gevormde stad. De ontwikkeling was het resultaat van een langdurig proces waarin kleinere gemeenschappen groeiden, zich reorganiseerden en uiteindelijk in een groter stedelijk systeem werden opgenomen.

Een belangrijke rol wordt daarbij traditioneel toegeschreven aan twee oudere nederzettingkernen:

Unug en **Kullaba**. Deze gemeenschappen ontwikkelden zich in de loop van het vierde millennium tot twee belangrijke stedelijke centra die uiteindelijk met elkaar verbonden raakten. In de latere traditie werd het geheel aangeduid als Uruk.

De twee religieuze en institutionele centra bleven binnen het stedelijke landschap herkenbaar. De kern van **Unug** ontwikkelde zich tot het **Eanna-district**, dat in verband stond met de cultus van Inanna. De kern van **Kullaba** werd verbonden met het zogenoemde **Anu-district**, dat rond de cultus van de hemelgod Anu was georganiseerd.

Deze tweedeling is van groot belang voor het begrip van de stedelijke structuur van Uruk. De stad bezat niet één enkel religieus centrum waar alle activiteiten samenkwamen. In plaats daarvan bestond zij uit verschillende institutionele en religieuze zones die elk hun eigen geschiedenis en architectonische ontwikkeling hadden.

Het Eanna-district

Het **Eanna-district** behoort tot de meest indrukwekkende archeologische gebieden van Uruk. Het complex werd gedurende verschillende perioden uitgebreid, afgebroken en opnieuw opgebouwd. Daardoor ontstond een opeenvolging van monumentale

gebouwen die de veranderende organisatie van de stad weerspiegelen.

Eanna was niet uitsluitend een tempelgebied in de beperkte moderne betekenis van het woord. Het complex omvatte verschillende gebouwen en ruimtes en bood plaats aan activiteiten die religieuze, economische en administratieve functies met elkaar verbonden.

Binnen en rondom het complex zijn aanwijzingen gevonden voor gespecialiseerde productie en administratieve activiteiten. Daarmee weerspiegelt Eanna de institutionele complexiteit die kenmerkend werd voor de groeiende stedelijke samenleving van Uruk.

De verbinding met **Inanna** bleef gedurende de geschiedenis van de stad van fundamenteel belang. Inanna was niet slechts een godin van één specifieke functie, maar een complexe goddelijke figuur die in verschillende perioden met onder meer liefde, seksualiteit, vruchtbaarheid, oorlog, macht en koningschap werd verbonden.

De ontwikkeling van Eanna laat daardoor ook zien hoe religieuze instellingen onderdeel waren van een veel bredere maatschappelijke structuur.

Het Anu-district

Ten opzichte van Eanna had het **Anu-district** een andere ruimtelijke ontwikkeling. Het gebied werd gedomineerd door een verhoogd platform of terras waarop zich een belangrijk tempelcomplex bevond.

De monumentale verhoging veranderde het stedelijke landschap letterlijk en figuurlijk. Een gebouw dat boven zijn omgeving uitstak, was niet alleen vanuit architectonisch oogpunt indrukwekkend; het creëerde ook een zichtbare hiërarchie binnen de stad.

De ontwikkeling van dergelijke monumentale architectuur vereiste de inzet van grote hoeveelheden

arbeid en materiaal. Daarmee vormen de gebouwen van Uruk indirecte getuigenissen van het vermogen van instellingen om mensen en middelen op grote schaal te organiseren.

De architectuur moet daarom niet alleen als kunsthistorisch materiaal worden bestudeerd. Zij vormt ook een bron voor de sociale en economische geschiedenis van de stad.

Woonwijken en gespecialiseerde arbeid

Buiten de grote institutionele complexen bestond Uruk uit uitgestrekte woongebieden. Archeologisch onderzoek heeft aanwijzingen opgeleverd voor huizen die rond binnenplaatsen waren georganiseerd. Deze architectonische vorm zou later zeer kenmerkend worden voor Mesopotamische stedelijke nederzettingen.

De stedelijke bevolking was bovendien niet homogeen. Naarmate de stad groeide, ontstond een toenemende differentiatie van werkzaamheden en sociale functies. Ambachtslieden, landbouwers, arbeiders, administratieve functionarissen en andere gespecialiseerde groepen maakten deel uit van de stedelijke economie.

Sommige woongebieden lijken daarbij verband te hebben gehouden met bepaalde beroepsgroepen of vormen van gespecialiseerde productie. Toch moet men voorzichtig zijn met het reconstrueren van een volledig uitgewerkt sociaal systeem op basis van de beschikbare archeologische gegevens. De bronnen zijn fragmentarisch en veel van de oorspronkelijke sociale relaties blijven voor ons verborgen.

Wat wel duidelijk wordt, is dat Uruk een samenleving vertegenwoordigde waarin **arbeid steeds sterker werd georganiseerd en gespecialiseerd**.

Waterwegen en het landschap van Uruk

Een ander essentieel onderdeel van het stedelijke landschap was het uitgebreide netwerk van waterwegen.

Zuid-Mesopotamië was voor zijn landbouwproductie in hoge mate afhankelijk van gecontroleerde watervoorziening. Kanalen verbonden landbouwgebieden met nederzettingen en speelden tegelijkertijd een rol bij transport en communicatie.

Uruk bevond zich daardoor niet als een geïsoleerde nederzetting in een droge vlakte. De stad was onderdeel van een uitgebreid netwerk waarin waterwegen, landbouwgebieden, woongebieden, tempelcomplexen en handelsroutes met elkaar verbonden waren.

Soms wordt Uruk vanwege dit netwerk beschreven als een soort **"Venetië van de woestijn"**. Hoewel een dergelijke vergelijking vooral beeldend bedoeld is en niet letterlijk moet worden opgevat, maakt zij duidelijk hoe fundamenteel water voor de structuur en economie van de stad was.

De kanalen vormden niet alleen technische infrastructuur. Zij waren onderdeel van het sociale en economische systeem van Uruk.

Via het water konden landbouwproducten naar de stad worden vervoerd. Grondstoffen konden vanuit andere gebieden worden aangevoerd. Mensen en goederen konden zich relatief efficiënt door het landschap verplaatsen. Hierdoor werd het stedelijke centrum verbonden met een veel groter economisch achterland.

Uruk en de Eufraat

De geografische ligging van Uruk moet bovendien worden begrepen vanuit de veranderende loop van de **Eufraat**.

De stad lag oorspronkelijk aan of nabij een oude bedding van de rivier. De huidige archeologische site van Warka bevindt zich tegenwoordig ten opzichte van de moderne Eufraat op een andere positie dan in de

oudheid. Dit betekent niet dat de stad oorspronkelijk zo ver van de rivier lag als het huidige landschap zou kunnen suggereren.

Rivierlopen zijn in Zuid-Mesopotamië in de loop van duizenden jaren voortdurend veranderd. De Eufraat vormde geen statische geografische grens, maar was zelf een dynamisch onderdeel van het landschap.

De verschuiving van de rivierbedding had daardoor belangrijke gevolgen voor de ontwikkeling van Uruk.

Een stad die afhankelijk was van watertransport, landbouw en irrigatie was immers sterk verbonden met de beschikbaarheid en ligging van water. Wanneer rivierlopen veranderden, veranderde ook de verhouding tussen de stad en haar omgeving.

Irrigatie en verzilting

Naast veranderingen in de rivierloop speelde ook de landbouwkundige exploitatie van het landschap een rol in de langetermijnontwikkeling van Zuid-Mesopotamië.

Irrigatie maakte intensieve landbouw mogelijk, maar bracht tegelijkertijd ecologische risico's met zich mee. In droge klimaten kan langdurige irrigatie, afhankelijk van bodemgesteldheid, drainage en waterbeheer, bijdragen aan **verzilting van de bodem**. Een toenemende concentratie van zouten kan landbouwgrond geleidelijk minder productief maken.

Het is echter belangrijk om niet te suggereren dat de achteruitgang van Uruk door één ecologische oorzaak kan worden verklaard. De geschiedenis van de stad strekte zich over duizenden jaren uit en kende verschillende perioden van groei, verandering en herstel.

De relatie tussen irrigatie, bodemkwaliteit, riviervoorloop, landbouwproductie en stedelijke ontwikkeling moet daarom als een langdurig en complex proces worden beschouwd.

Uruk verdween niet eenvoudigweg omdat de bodem "uitgeput" raakte. De latere geschiedenis van de stad laat juist zien dat zij gedurende vele eeuwen opnieuw economisch en religieus belangrijk kon worden.

De betekenis van de stedelijke groei

De ontwikkeling van Uruk vertegenwoordigt een fundamentele verandering in de geschiedenis van Zuid-Mesopotamië.

Wat begon als een verzameling nederzettingen en institutionele centra ontwikkelde zich tot een uitgestrekt stedelijk landschap waarin religieuze instellingen, economie, administratie, gespecialiseerde arbeid en infrastructuur nauw met elkaar verbonden raakten.

De stad werd daardoor meer dan een verzameling gebouwen.

Uruk werd een **systeem**.

Binnen dat systeem waren landbouw en stedelijke consumptie met elkaar verbonden. Arbeid werd georganiseerd. Producten werden verzameld en verdeeld. Goederen werden geregistreerd. Monumentale gebouwen gaven vorm aan het stedelijke landschap. Religieuze instellingen legitimeerden en organiseerden belangrijke maatschappelijke activiteiten. En uiteindelijk werd informatie steeds vaker door middel van tekens vastgelegd.

Hier ligt een van de belangrijkste historische betekenissen van Uruk.

De ontwikkeling van de stad en de ontwikkeling van het schrift waren geen volledig afzonderlijke processen. Zij maakten deel uit van een bredere transformatie van de samenleving waarin grotere hoeveelheden goederen, mensen en informatie moesten worden beheerd.

Van Uruk naar de geschreven wereld

De administratieve kleitabletten die in Uruk zijn gevonden, behoren tot de oudste bekende voorbeelden van een schriftelijk systeem. Zij tonen een wereld waarin hoeveelheden goederen, economische activiteiten en institutionele processen steeds nauwkeuriger konden worden geregistreerd.

Daarmee ontstond een nieuwe relatie tussen mens en informatie.

In een samenleving zonder schrift moet veel administratieve kennis worden opgeslagen in het geheugen of worden ondersteund door materiële hulpmiddelen. Schrift maakte het mogelijk om informatie buiten het menselijke geheugen te bewaren.

Een tablet kon worden opgeslagen, opnieuw geraadpleegd en gebruikt als bewijs van een eerdere registratie.

Dat lijkt vandaag vanzelfsprekend, maar cultureel-historisch was het een ingrijpende verandering.

De ontwikkeling van Uruk kan daarom niet worden losgemaakt van de ontwikkeling van een nieuwe **administratieve cultuur**.

De stad produceerde niet alleen goederen en gebouwen. Zij produceerde ook informatie.

En die informatie werd uiteindelijk onderdeel van het historische geheugen van Mesopotamië.

Een stad tussen geschiedenis en herinnering

Uruk neemt daardoor een bijzondere plaats in tussen archeologie, geschiedenis en literatuur.

De archeologische stad was een werkelijke menselijke gemeenschap met huizen, tempels, werkplaatsen, kanalen en administratieve instellingen. De latere Mesopotamische traditie maakte van dezelfde stad een plaats van koningen en helden.

Enmerkar werd de koning die Uruk met Inanna verbond.

Gilgamesj werd de legendarische koning die haar muren bouwde.

De stad zelf werd een symbool van ouderdom, macht en stedelijke beschaving.

De moderne onderzoeker moet deze verschillende lagen niet tegen elkaar uitspelen. Zij moeten juist afzonderlijk worden onderzocht en vervolgens met elkaar in verband worden gebracht.

De archeologie vertelt ons over de materiële ontwikkeling van de stad.

De administratieve teksten vertellen ons over economische en institutionele processen.

De literaire teksten vertellen ons hoe Mesopotamische schrijvers en gemeenschappen hun verleden voorstelden.

Samen vormen deze bronnen geen volledig en foutloos beeld van Uruk. Zij vormen eerder verschillende vensters op een verleden dat wij nooit volledig kunnen reconstrueren. Dat is precies wat Uruk zo fascinerend maakt.

De stad die ooit een van de grootste stedelijke centra van haar wereld was, is voor ons tegelijkertijd een archeologische werkelijkheid en een cultureel geheugen. In de ruïnes van Warka ontmoeten deze twee werelden elkaar: de wereld van de mensen die Uruk daadwerkelijk bewoonden en de wereld van de latere generaties die haar geschiedenis opnieuw vertelden.

De studie van Uruk begint daarom niet bij één koning, één gebouw of één uitvinding.

Zij begint bij een landschap.

Daarna komen de nederzettingen.

De tempels.

De huizen.

De kanalen.

De instellingen.

De administratie.

De tekens.

En uiteindelijk de verhalen.

Zo ontwikkelde zich Uruk — niet als een plotselinge creatie van één heerser, maar als het resultaat van een langdurig proces van **stedelijke, economische, religieuze en culturele transformatie**.

En juist in dat proces ligt haar blijvende betekenis voor de geschiedenis van Mesopotamië.

DE URUKPERIODE — DE GEBOORTE VAN EEN NIEUWE STEDELIJKE WERELD

De **Urukperiode**, die doorgaans wordt gedateerd tussen ongeveer 4000/3900 en 3300/3100 v.Chr., behoort tot de meest ingrijpende perioden in de vroege geschiedenis van Mesopotamië. Zij vormt de overgang tussen de voorafgaande Ubaidperiode en de latere fasen van de vroege Mesopotamische stedelijke beschaving. In de brede chronologische betekenis valt de Urukperiode grotendeels samen met het vierde millennium v.Chr., een millennium waarin zich in Zuid-Mesopotamië ontwikkelingen voltrokken die de maatschappelijke structuur van het Nabije Oosten ingrijpend zouden veranderen. De periode wordt genoemd naar de stad Uruk, gelegen in het zuiden van het huidige Irak, omdat juist hier de archeologische resten uitzonderlijk duidelijk laten zien hoe een samenleving zich ontwikkelde van relatief kleinschalige nederzettingen naar een complexe stedelijke gemeenschap. Uruk was echter niet slechts een plaats waar veranderingen zichtbaar werden. De stad maakte deel uit van een veel groter proces waarin nieuwe vormen van economische organisatie, gespecialiseerde arbeid, monumentale architectuur, religieuze instituties, administratieve systemen en uiteindelijk schrift met elkaar verbonden raakten. De Urukperiode moet daarom niet worden beschouwd als een eenvoudige fase tussen twee andere perioden, maar als een fundamentele omslag in de geschiedenis van menselijke samenlevingen in Mesopotamië.

Aan het begin van het vierde millennium v.Chr. bestond Zuid-Mesopotamië uit een landschap van

nederzettingen die onderling verbonden waren door landbouw, waterwegen, uitwisseling en gedeelde culturele tradities. De samenleving was al complexer geworden dan in de voorafgaande eeuwen, maar de schaal waarop productie en bewoning zich zouden ontwikkelen was nog beperkt. Gedurende de Urukperiode veranderde dit geleidelijk. Nederzettingen groeiden, sommige centra namen een steeds belangrijkere positie in en nieuwe vormen van organisatie maakten het mogelijk om grotere aantallen mensen en grotere hoeveelheden goederen bijeen te brengen en te beheren. Het proces wordt in de archeologische literatuur vaak aangeduid als de **stedelijke revolutie**. Die term moet niet worden opgevat alsof er op één bepaald moment een plotselinge revolutie plaatsvond. De veranderingen voltrokken zich over meerdere eeuwen en waren het resultaat van een complex samenspel van demografische groei, landbouwkundige ontwikkeling, economische organisatie, technologische innovatie, religieuze instellingen en veranderende sociale verhoudingen. Wat de Urukperiode bijzonder maakt, is dat verschillende van deze ontwikkelingen binnen relatief korte tijd samenkwamen en elkaar begonnen te versterken.

De groei van Uruk was daarmee onderdeel van een bredere transformatie van de menselijke leefomgeving. Mensen woonden niet langer uitsluitend in kleine agrarische gemeenschappen waarin productie en consumptie grotendeels binnen het huishouden konden worden georganiseerd. Een groeiende stedelijke bevolking moest worden voorzien van voedsel, grondstoffen en andere goederen. Arbeid moest worden gecoördineerd en productie moest op grotere schaal worden georganiseerd. De stad werd daardoor een plaats waar verschillende vormen van arbeid samenkwamen. Landbouw bleef de basis van de economie, maar daarnaast ontstonden steeds

duidelijkere vormen van specialisatie. Ambachtslieden konden zich toeleggen op keramiek, textielproductie, metaalbewerking en andere vormen van vervaardiging. Arbeiders konden worden ingezet voor landbouw, bouw en institutionele projecten. Administratieve specialisten hielden zich bezig met het registreren en organiseren van goederen en arbeidskrachten. De groei van de stad creëerde daarmee niet alleen meer inwoners, maar ook een samenleving met een steeds complexere arbeidsverdeling.

Een belangrijke voorwaarde voor deze ontwikkeling was de intensivering van de landbouw. Zuid-Mesopotamië beschikte over vruchtbare alluviale gronden, maar landbouw in deze omgeving vereiste een actieve omgang met water. Rivieren en kanalen maakten het mogelijk om landbouwgrond op grotere schaal te exploiteren, terwijl de organisatie en het onderhoud van waterwerken samenwerking vereisten. Irrigatie moet daarbij niet worden voorgesteld als een eenvoudig technisch systeem dat automatisch tot stedelijke ontwikkeling leidde. Het was onderdeel van een veel bredere organisatie van het landschap. Waterwegen verbonden landbouwgebieden met nederzettingen en maakten het transport van goederen gemakkelijker. De groei van landbouwproductie creëerde op haar beurt mogelijkheden om een deel van de bevolking buiten de directe voedselproductie te laten werken. Hierdoor konden gespecialiseerde ambachtslieden, bouwers en administratieve functionarissen ontstaan. De stedelijke economie werd steeds sterker afhankelijk van een voortdurende uitwisseling tussen het agrarische achterland en het stedelijke centrum.

Ook de productie van keramiek veranderde gedurende deze periode ingrijpend. De ontwikkeling en verspreiding van het **pottenbakkerswiel** maakte een efficiëntere productie van aardewerk mogelijk. Daarnaast verschenen gestandaardiseerde vormen die in

grote hoeveelheden konden worden vervaardigd. Deze standaardisering is meer dan een technische ontwikkeling. Zij wijst op een samenleving waarin productie steeds sterker gericht kon worden op grotere hoeveelheden en op een institutionele of economische behoefte aan uniforme producten. Hetzelfde verschijnsel is zichtbaar in andere sectoren van de economie. Bakstenen werden in gestandaardiseerde formaten vervaardigd en gebruikt bij grootschalige bouwprojecten. Productieprocessen konden daardoor efficiënter worden georganiseerd. Technologische innovatie was dus nauw verbonden met de groeiende schaal van de samenleving.

Een vergelijkbare ontwikkeling vond plaats in de textielproductie. Schapenhouderij werd op grotere schaal georganiseerd, waarbij wol een belangrijke grondstof werd voor textiel. De productie van textiel kon plaatsvinden in gespecialiseerde werkplaatsen waarin grote hoeveelheden grondstoffen werden verwerkt. Daarmee ontstond een economische keten die landbouw, veeteelt, arbeid, ambachtelijke productie en distributie met elkaar verbond. Het belang hiervan gaat verder dan de vervaardiging van kleding. Textiel was een economisch product dat kon worden opgeslagen, verdeeld en gebruikt als onderdeel van institutionele systemen. De organisatie van wolproductie en textielarbeid toont daarmee hoe grondstoffen steeds vaker onderdeel werden van grotere economische structuren.

De groeiende schaal van productie en distributie bracht een ander probleem met zich mee: **informatie**. Wanneer een gemeenschap slechts uit enkele tientallen huishoudens bestaat, kunnen veel economische transacties mondeling of door middel van het geheugen worden bijgehouden. Wanneer duizenden mensen betrokken zijn bij productie, opslag en distributie, wordt dat aanzienlijk moeilijker. Instellingen moesten weten

hoeveel graan beschikbaar was, hoeveel dieren aanwezig waren, welke goederen waren ontvangen en welke goederen waren uitgegeven. Arbeid moest worden georganiseerd en verantwoord. De behoefte aan registratie groeide mee met de complexiteit van de samenleving. In deze context verschenen de eerste systemen die wij als schrift kunnen beschouwen.

De vroegste vormen van schrift in Mesopotamië ontstonden niet als middel om verhalen of persoonlijke gedachten op te schrijven. De oudste documenten uit de late Urukperiode zijn voor een belangrijk deel administratief van aard. Zij registreren goederen, hoeveelheden en andere economische gegevens. De tekens die op deze kleitabletten werden aangebracht, behoren tot wat tegenwoordig **proto-spijkerschrift** of *proto-cuneiform* wordt genoemd. Het systeem was nog wezenlijk anders dan het volledig ontwikkelde spijkerschrift van latere perioden. Het bestond uit een relatief beperkt repertoire van tekens en conventies waarmee administratieve informatie kon worden vastgelegd. Toch vertegenwoordigen deze documenten een beslissende verandering. Informatie kon nu worden opgeslagen buiten het menselijk geheugen en kon daardoor worden gecontroleerd, bewaard en opnieuw geraadpleegd.

De ontwikkeling van het schrift moet daarom worden gezien als onderdeel van de institutionele groei van de Urukmaatschappij. De kleitabletten waren geen losstaande technologische uitvinding, maar maakten deel uit van een administratieve cultuur waarin goederen, arbeid en productie steeds nauwkeuriger werden geregistreerd. De relatie tussen schrift en macht werd hierdoor al vroeg zichtbaar. Wie kon registreren, kon informatie structureren. Wie informatie beheerde, kon economische processen beter controleren. Schrift werd daarmee uiteindelijk meer dan een praktisch hulpmiddel. In de eeuwen die volgden, zou het uitgroeien tot een

van de belangrijkste instrumenten van de Mesopotamische samenleving en worden gebruikt voor religieuze teksten, koninklijke inscripties, juridische documenten, wetenschappelijke kennis, literatuur en correspondentie. De wortels van deze enorme schriftcultuur liggen echter in de administratieve experimenten van de late vierde millennium.

De monumentale architectuur van Uruk moet eveneens binnen deze ontwikkeling worden geplaatst. In de stad ontstonden grote religieuze en institutionele complexen die aanzienlijk verschilden van de woonhuizen van individuele huishoudens. Vooral het **Eanna-district** en het gebied dat later met de cultus van **Anu** werd verbonden, laten zien hoe sterk het stedelijke landschap veranderde. Grote gebouwen konden slechts worden gerealiseerd wanneer grote hoeveelheden arbeid, bouw materiaal en organisatorische capaciteit beschikbaar waren. Monumentale architectuur was daardoor niet uitsluitend een religieuze of esthetische aangelegenheid. Zij maakte zichtbaar dat bepaalde instellingen in staat waren om mensen en middelen op grote schaal te mobiliseren. De stad werd daarmee letterlijk een landschap waarin sociale verhoudingen zichtbaar werden.

De religieuze instellingen speelden in dit proces een belangrijke rol. In Mesopotamië waren religie, economie en politiek niet strikt gescheiden domeinen. Tempelcomplexen konden beschikken over landbouwgronden, arbeidskrachten, opslagcapaciteit en administratieve middelen. Tegelijkertijd waren zij plaatsen waar rituelen en cultus werden uitgevoerd. De godheid die aan een instelling verbonden was, vormde daardoor niet slechts een religieus object van verering, maar maakte deel uit van een institutionele structuur die diep in het dagelijks leven van de gemeenschap was verweven. In Uruk was de godin **Inanna** bijzonder belangrijk. Haar verbinding met het Eanna-district bleef

gedurende de geschiedenis van de stad van grote betekenis. De latere literaire traditie zou Inanna bovendien verbinden met macht, liefde, seksualiteit, oorlog en koningschap, waardoor zij een van de meest complexe goddelijke figuren van de Mesopotamische cultuur werd.

De groei van Uruk betekende echter niet dat alleen Zuid-Mesopotamië zich ontwikkelde. Lange tijd werd aangenomen dat de belangrijkste innovaties van de Urukperiode vrijwel volledig in het zuiden ontstonden en vervolgens naar andere gebieden werden verspreid. Archeologisch onderzoek heeft dit beeld aanzienlijk genuanceerd. Ook in aangrenzende regio's ontstonden gemeenschappen met kenmerken van toenemende sociale en economische complexiteit. In **Susiana**, in het zuidwesten van het huidige Iran, ontwikkelden zich belangrijke centra die intensieve contacten met Zuid-Mesopotamië onderhielden. Ook in Noord-Mesopotamië, Syrië en delen van Zuidoost-Anatolië zijn aanwijzingen gevonden voor stedelijke of proto-stedelijke ontwikkeling en voor contacten met de cultuur van Zuid-Mesopotamië.

Dit betekent dat de Urukcultuur niet eenvoudig kan worden voorgesteld als een beschaving die vanuit één centrum over een passieve omgeving werd verspreid. De werkelijkheid was complexer. Lokale gemeenschappen namen bepaalde elementen over, pasten ze aan hun eigen omstandigheden aan en ontwikkelden tegelijkertijd eigen tradities. Sommige nederzettingen vertonen sterke overeenkomsten met Zuid-Mesopotamische centra, terwijl andere slechts bepaalde kenmerken overnamen. Handel, migratie, politieke relaties, economische samenwerking en culturele uitwisseling kunnen daarbij allemaal een rol hebben gespeeld. Het vierde millennium v.Chr. was dus geen tijdperk waarin culturele grenzen volledig vastlagen. Het was juist een periode van intensieve

contacten waarin ideeën, goederen, technieken en administratieve praktijken zich over grote afstanden konden bewegen.

Binnen dit grotere netwerk nam Zuid-Mesopotamië wel een uitzonderlijk dynamische positie in. De regio kende een sterke stedelijke concentratie en een hoge mate van institutionele en economische ontwikkeling. Vanuit deze omgeving verspreidden bepaalde culturele kenmerken zich naar andere gebieden. Dit proces wordt in de moderne archeologie vaak aangeduid als de **Uruk-expansie**. De term verwijst naar de verspreiding van Zuid-Mesopotamische culturele kenmerken en naar het ontstaan van nederzettingen of handelsposten die op een of andere manier met het zuiden verbonden waren. Het begrip "expansie" mag echter niet automatisch worden gelijkgesteld aan militaire verovering of kolonisatie. De mechanismen konden per regio verschillen en blijven onderwerp van wetenschappelijk debat.

De Uruk-expansie is juist daarom van groot belang. Zij laat zien dat de ontwikkeling van stedelijke samenlevingen niet uitsluitend een lokaal proces was. Zodra een regio een hoge mate van economische en organisatorische complexiteit bereikt, kunnen haar producten, technieken en institutionele praktijken aantrekkelijk worden voor andere gemeenschappen. Tegelijkertijd kunnen lokale gemeenschappen deze elementen op geheel eigen wijze verwerken. Culturele overdracht is daarom geen eenrichtingsverkeer. Zij is een proces van selectie, aanpassing en wederzijdse beïnvloeding.

Gedurende de **Late Urukperiode**, ongeveer vanaf 3500 v.Chr., bereikte dit proces zijn grootste intensiteit. Uruk groeide uit tot een uitzonderlijk groot stedelijk centrum en de invloed van de Zuid-Mesopotamische cultuur was in grote delen van het Nabije Oosten zichtbaar. De stad

zelf werd gekenmerkt door monumentale gebouwen, gespecialiseerde productie, administratieve systemen en een omvangrijke bevolking. De stedelijke ontwikkeling was op dat moment zo ver gevorderd dat Uruk niet meer kan worden beschouwd als slechts een grotere nederzetting. Het was een complexe stedelijke gemeenschap met instellingen die grote hoeveelheden arbeid en middelen konden organiseren.

De omvang van Uruk heeft historici en archeologen ertoe gebracht de stad te beschouwen als een van de vroegste voorbeelden van grootschalige stedelijkheid. Schattingen van het aantal inwoners lopen uiteen, juist omdat het onmogelijk is om op basis van archeologische resten een exacte bevolkingsomvang vast te stellen. Toch bestaat er weinig twijfel dat Uruk in haar bloeiperiode tot de grootste stedelijke centra van haar wereld behoorde. De omvang van de stad was niet alleen een demografisch verschijnsel. Een grote bevolking betekende ook dat voedselproductie, transport, waterbeheer, afvalverwerking, huisvesting, productie en administratie op een veel grotere schaal moesten worden georganiseerd.

Daarmee veranderde ook de betekenis van het begrip **gemeenschap**. In een klein dorp kende men veel van de mensen met wie men dagelijks samenleefde. In een grote stad kon men afhankelijk worden van mensen die men nooit persoonlijk ontmoette. Graan dat op het platteland werd verbouwd, kon via institutionele kanalen naar de stad worden gebracht en daar worden verdeeld onder mensen die betrokken waren bij verschillende soorten arbeid. Een ambachtsman kon grondstoffen verwerken die afkomstig waren uit een gebied dat honderden kilometers verderop lag. Een administrateur kon de goederen registreren zonder de oorspronkelijke producent ooit te hebben ontmoet. De stad creëerde daarmee nieuwe vormen van sociale afhankelijkheid die niet uitsluitend op persoonlijke relaties berustten.

Deze ontwikkeling behoort tot de meest fundamentele veranderingen van de Urukperiode. De samenleving werd steeds sterker georganiseerd door **institutes, procedures en administratieve categorieën**. Mensen werden niet alleen als individuen gezien, maar ook als arbeiders, producenten, ontvangers, ambachtslieden of deelnemers aan een institutioneel proces. Goederen werden geteld, geclassificeerd en verdeeld. De werkelijkheid werd daardoor steeds meer geordend in categorieën die administratief konden worden vastgelegd.

Het ontstaan van het schrift moet tegen deze achtergrond worden gelezen. Een teken op een kleitablet was niet slechts een afbeelding. Het was onderdeel van een systeem waarmee de werkelijkheid werd geclassificeerd. Een hoeveelheid graan kon worden weergegeven. Een dier kon worden geregistreerd. Een persoon of institutionele groep kon in een administratieve context worden aangeduid. De ontwikkeling van schrift betekende daardoor ook een ontwikkeling van **abstractie**. De concrete wereld van mensen, dieren en goederen kon worden omgezet in een systeem van tekens.

Daarin ligt een van de meest opmerkelijke culturele ontwikkelingen van het vierde millennium v.Chr. De mens begon niet alleen objecten te maken en informatie mondeling door te geven, maar ontwikkelde een systeem waarmee aspecten van de werkelijkheid grafisch konden worden gecodeerd. Het schrift zou uiteindelijk de mogelijkheid bieden om taal zelf vast te leggen. Dat proces was in de Urukperiode nog maar net begonnen, maar de gevolgen zouden enorm zijn.

Toch moet worden voorkomen dat de Urukperiode wordt voorgesteld als een rechte lijn naar de latere Mesopotamische beschaving. De ontwikkeling was niet onvermijdelijk. Steden konden groeien en weer krimpen.